

Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı

MERİÇ HARMANCI*

From Blessed Beginning to Eternal Rest:
Perception of Soil in Turkish Mysticism

Ö Z E T

İlkçağ mitolojilerinden başlayarak bazı kavramların sembol dilinin çağrışımlarıyla donandığı görülür. Toprak kavramı da en eski metinlerden bugüne dönemlerin yaşayış ve düşünme tarzlarından da beslenerek çeşitli anlamlar yüklenmiştir. İslami inanç yapısının kültürel öğelerle etkileşimiyle ortaya çıkan tasavvuf edebiyatında da bu kavram, ihtiva etmiş olduğu anlam zenginliğiyle gerçek ve mecaz çağrışımlar için kullanılır.

Dünyanın ve insanın yaratılışının ana maddelerinden biri olarak kabul edilen toprak; tevazu, teslimiyet, sadakat, canlılık, eminlik gibi vasıfların temsilcisi olarak metinlerde yer bulurken inanış, rahmet ve bereket sembollerinin yanında ölümü de zihinlerde canlandırır. Bu çalışmada Türk tasavvuf edebiyatına ait metinlerden hareketle toprak kavramının ortaya koyduğu çağrışımlar ifade edilmeye çalışılacaktır.

ANAHTAR KELİMELE R

Edebiyat, anlambilim, tasavvuf, toprak.

A B S T R A C T

Starting from ancient mythologies, it can be seen that some concepts are endowed with connotations of the symbol language. Notion of soil is also loaded with various meanings by being fed from the oldest texts to the today's understandings and manners of lives. This notion is used for literal and figurative connotations with its containing meaning richness in tasavvuf/sufi literature which emerged from the interaction between Islamic belief structure and cultural elements.

Soil which is accepted as one of the basic ingredients of creation of the world and the humankind, on one hand, is used in texts as a symbol of humility, devotion, loyalty, vitality, reliability on the other hand, it also connotes death in minds along with belief, mercy and grace symbols. In this study, the connotations that notion of soil will be tried to revealed based on the Turkish Tasavvuf texts.

KEYWORDS

Literature, semantics, mysticism, tasavvuf, soil.

Toplumlar ve kültürler birbirinden farklı olsa da bazı kavramların taşıdığı ehemmiyet o kavramların ortak bellekte kodlanmasını sağlar. Toplumsal kodlar ve algı da o kavramı kültürel bellekteki yerine oturtur.

* Dr., Kocaeli Üniversitesi Türk Dili Bölümü, Kocaeli (mericharmanci@yahoo.com).

Öncelikli olarak başlangıç ve son çağrışımlarıyla zihinlerde yer bulan toprak ögesi, kültürler, inançlar, düşünceler doğrultusunda taşıdığı anlam alanını geliştirir ve pek çok edebi ürünün anlam derinliğine katkıda bulunur. Kimi zaman “*benim sadık yârim kara toprak*” denilerek en yakını ifade ederken kimi zaman “*bir gün kara toprak bürür üstümüz*” sözleriyle ölüme eş tutulur. Bir taraftan “*yaşın toprakta sayıla*” diye beddua eden halk, diğer yandan ölülerinin arkasından “*toprağı bol olsun*” duasını yapar.

Toprak imgesi, ilk insanlardan başlamak üzere pek çok toplumda önem verilen, saygı duyulan hatta kutsal kabul edilen bir öge olmuştur. Mitolojik sistemlerin çoğunda bütün canlı varlıkların anası olarak bilinen ve üretici güce sahip Kutsal Dişi- Mitolojik Ana paradigması zamanla ihtiyar ancak güçlü Yer Ana şeklinde folklorik düşünceye malzeme olur (Bayat 2007: 12). Eliade’a göre yer, ilkel topluluğun inanisinde, doğrudan bir değere sahiptir; enginliği, sağlamlığı, bitki örtüsünün ve canlılarının çeşitliliğiyle, canlı, etkin ve kozmik bir bütün oluşturur (Eliade 2003: 246). Doğurma, besleyip büyütme, iyileştirme, koruma işlevlerini üzerinde toplaması toprağın *ana* çağrışımıyla eşleşmesine katkıda bulunur. Birçok mitolojide yıkanmış ve kundaklanmış çocuk toprağa konulurken toprak üstüne doğurmak da yaygın bir âdettir, hatta bazı bölgelerde çocukların topraktan geldiklerine inanılmaktadır. Mordovlar bir çocuk evlat edinecekleri zaman çocuğu içinde koruyucu tanrıça Yeryüzü Ana’nın bulunduğu bir çukura koyarlar. Bunun anlamı, çocuğun yenden doğmasını sağlamaktır. Bu doğum, evlat edinen annenin doğumu canlandırmasıyla değil çocuğun gerçek annesinin yani toprağın kucığına verilmesiyle gerçekleşir. Yeryüzü Ana, hem bir güç hem ruh hem de doğurganlık kaynağı olarak benimsenir (Eliade 2003: 250-51).

Toprağı, mikro kozmos olarak algılanan insanın ve makro kozmos olarak kabul edilen dünyanın yaratılışındaki ana madde olarak görme olgusu mitik dönemlerden başlayarak devam eden süreçlerde de görülür. Altay mitlerinde Tanrı’nın emriyle denizin derinliklerinden çıkarılan toprak, suyun yüzeyine serpilerek dünya meydana getirilir. Altay ve Sibiryâ Türklerinin insanın yaratılışı ile ilgili mitlerinde de toprak ilk ve ana motiftir. Orta Asya ve Sibiryâ’da da ilk insanın başlangıçta topraktan yapıldığını belirtir (Ögel 2003: 486).

Türklerde Müslümanlıktan önce de var olan toprağın kutsallığı algısı İslamiyet'in kabulü ile birlikte daha da önem kazanır. İslam inancına göre ilk insan olan Hz. Âdem topraktan yaratılmış ve "O sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan(meniden), sonra "alak"dan yaratan, sonrada sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır." (40/67) âyetinde olduğu gibi Kur'an'da yaratılış silsilesinin ana maddesi olarak vurgulanmıştır. Ateşten yaratılan Şeytan'ın, topraktan yaratılan insana secde etmesinin istenmesi ve Şeytan'ın bunu reddedip cennetten kovulması toprağı daha da özel kılar. Ateşi karşılayan Şeytan'ın toprağı daha değersiz görmesi ve saygı göstermemesi üzerine "Allah, 'Sana emrettiğim zaman seni saygı ile eğilmekten ne alıkoydu?' dedi. (O da) 'Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın' dedi."(7/12) âyeti ateş ile toprak arasındaki hiyerarşik yapıyı da ifade eder.

İslam inancından beslenerek onuncu yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan İslamî Türk edebiyatı, tasavvufun gelişmesiyle daha zengin bir hal alır ve on üçüncü yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişme göstermeye başlar. Tasavvuf anlayışının Anadolu topraklarında gelişmesi ve bir mektep gibi hizmet veren tekkelerin artmasıyla sufi gelenek geniş kitlelere ulaşma imkânına kavuşur. Bu gelenek içinde yetişen mutasavvıflar zamanla tasavvuf edebiyatının en güzel örneklerini verir. Sahip oldukları dini bilgileri başkalarıyla paylaşma amacıyla olan bu şairler, mânâ ile ahengi birleştirmeyi başarırlar. Zengin bir sembol ve remiz kullanımının görüldüğü bu edebiyatta şairler vermek istedikleri mesajları şifreler (Uludağ 1991: 360, Cebecioğlu 1997: 571) yoluyla karşı tarafa aktarırlar. Türk tasavvuf edebiyatının çok kullandığı şifrelerden biri de *topraktır*. Çünkü toprak bütün varlık âleminin dayandırıldığı on sekiz temelden biridir. Aynı zamanda toprak; su, hava ve ateşle birlikte İslam felsefesinde anasır-ı erbaa olarak kabul görür. Sufiler, madde âlemini karşılayan bu dört unsuru nefsin dört mertebesine benzetir. Buna göre; nefsi emmâre ateşe, nefsi levvâme havaya, nefsi mülhime suya, nefsi mutmainne toprağa karşılık gelir (Uludağ 1991: 48).

Tasavvufun yazılı ya da sözlü edebi ürünlere etki ettiği ilk dönemlerden bugüne kadar toprak, mitolojik kültürden de esinlenmekle birlikte esas olarak yeryüzü katmanının ana maddesi, varlığın ilk kaynağı,

somut âlemin ilk canlı zemini olması hasebiyle gerçek ve mecaz yoluyla edebiyata ana rengini vermiştir. Bu çalışmada tabiattaki tüm canlıların hayat kaynağı olan toprak kavramı tasavvufi metinler ışığında irdelenerek tasavvufta toprağın taşıdığı gerçek ve sembolik anlamlar sınıflandırılmalı olarak ele alınacaktır:

A. Ana Madde Olarak Toprak

Tüm varlıkların ana maddesi olarak toprak, su, hava ve ateşin görülmesi fikri milattan önceki dönemlere dayanır. Empedokles "her şeyin birliği" ilkesinden hareketle doğadaki her şeyin dört öge olarak bilinen toprak, su, hava ve ateşin çeşitli oranlardaki bileşimlerinden oluştuğunu ileri sürer (Güçlü 2002: 467). Aristo fiziğinin temel konusu olan dört unsur teorisi İslâm felsefesinde anasır-ı erbaa olarak kabul görür. Helenistik dönemde daha çok benimsenen teori sonradan Süryaniler aracılığıyla Arapçaya aktarılmış ve "tabâyi-i erbaa", "ahlât-ı erbaa", "keyfiyyât-ı erbaa", "ilel-i erbaa" terimleriyle fizikten tıbbâ, tıptan ahlâka kadar geniş bir alana uygulanır (Karlığa 1998: 149). Tasavvuf edebiyatı ürünlerinde de bu dört unsur yaratılışın ana maddeleri olarak kullanılır. Yusuf Has Hacib dünyanın ateş, su, hava ve toprağın birleşiminden meydana geldiğini belirtir:

*Üçü ot üçü suv üçü boldı yıl
Üçü boldı toprak ağun boldı il¹* (Kutadgu Bilig, 143)

Yaratılışın ana maddesi olarak kabul edilen toprak, çoğu kez canlılık ve hayat için gereken en temel unsurlardan biri olan su ile birlikte ele alınır. Toprak kuru ve cansız olması bakımından kara iken su ile birleşerek can bulur ve yaratılışta olduğu gibi güçlü değişimi su ile yaşar. Bu bakımdan dönüşüm, toprak üzerinden vurgulanan bir durum olur:

*Yağız yir yaşıl suv yaraştı bile
Ara ming çiçekler yazıldı küle²* (Kutadgu Bilig, 3212)

¹ Bunların üçü-ateş, üçü su, üçü yel ve üçü topraktır; bunlardan dünya ve memleketler meydana gelir.

² Kara toprak ve mavi su birbiri ile uyuştu; ortada binlerce çiçek gülerek açıldı.

Yunus Emre’de suret bu dört ögenin birleşmesiyle ortaya çıkar:

*Niteligüm soran işit hikâyet
Su vü toprak od u yıl oldı sûret* (Yunus Emre Divânı, 19/1)

Âşık Paşa, ateş, su, hava ve topraktan unsurlarının sureti meydana getirdiğini belirterek yaratılış nazariyesinde toprağı dört ana unsurdan biri olarak zikreder:

*Od u suyu toprağı katdı yile
Sûret oldı dördi bir yirde bile* (Garib-nâme, 2840)

Yunus Emre, Hz. Âdem’in dört unsurdan meydana geldiğini belirterek bu dört unsur ile dört huy eşleştirmesinde bulunur. Bu ilişki ile topraktan yaratılan insanoğlunun; üretmeden önceki durağan hali ile sabrı, coğrafi farklılıklardaki değişkenlikler karşısında hali ile tevekkülü, bereket kaynağı olması bakımından cömertliği ve üretici, arıttıcı, verici olması bakımından iyi huy özelliklerini topraktan aldığı dile getirilir:

*Toprağıla bile geldi dört sıfat
Sabr u eyü hû tevekkül mekremet* (Risâletü’n-Nushıyye, 9)

Yunus Emre, bu yaratılış silsilesinin tersine de döneceği günü hatırlatarak insanların dünya hayatında gaflet içinde olmamalarını öğütler:

*Bu vücûdun sermâyesi od u su toprağ u yildir
Her biri aslına gider gâfil olmak nendür seniün* (Yunus Emre Divânı, 148/4)

Topraktan başlayan yaşam döngüsünü aşkla açıklayan Mevlana, değersiz bir varlık iken toprağın aşk sayesinde dağların bile başını döndüren yüce mahluka eriştiğine dikkat çeker:

*Cism-i hâkî aşk ile oldu bülend
Kûh geldi raksa oldu neşve-mend³* (Mesnevî, I/ 25)

³ Topraktan olan beden aşk ile yüceldi. Bu tesirle dağ bile coşup oynadı.

B. Yaratılış

İnsanın yaratılış maddesinin esasını toprak oluşturur. *Kur'an-ı Kerim'de Yaratılış ve Gayesi* adlı eserde insanın topraktan yaratılmasının iki yönlü olduğu anlatılırken öncelikle ilk insanın topraktan yaratıldığı, topraktan oluşan hücrelerin, süzülerek tasfiye edildiği, birleştirildiği, mükemmelleştirildiği ve sonunda insan haline getirildiği belirtilir. İnsanın sonraki oluşumu cinsel yolla üremeye bağlanmıştır. Cinsel üreme maddesinin nutfenin içindeki tohum olduğu belirtilerek insanın topraktan yaratılmasının, geçmişte olmuş bitmiş bir şey olmadığı, sürmekte olan bir olgu olduğu ifade edilir (Uysal 2007: 61). İslam inancında Kuran merkezli yaratılış, “*Sizi topraktan yaratması O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Sonra bir de gördünüz kisiz beşer olmuş (çoğalıp) yayılıyorsunuz.*” (30/20) âyetinde de belirgin kılındığı üzere toprak eksenslidir. Şairler de yaratılışı bu eksen de dillendirir:

*Cismi topraktan yarattı ol İlâh
Eyledi ol nefis-içün hûş tahtgâh* (Garib-nâme, 5299)

*Toprağı çün Âdem olmak diledi
Nefs-ile cân geldi cismi eyledi* (Garib-nâme, 5300)

“Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'ol' dedi ve oluverdi.” (3/59) âyetinde belirtildiği üzere insan, toprağa verilen canla varlık bulur:

*Yogiken var eylediün toprak iken cân virdün
Kudret diliyle andun diliüm söyler eyledi* (Yunus Emre Divânı, 355/8)

İlk insan olan Hz. Âdem'in topraktan yaratılmasıyla toprağın bütün sırları ortadan kalkar:

*Çünkü kemlik oldu toprak mahremi
Lâcerem topraktan oldu âdemî* (Mantiku't-Tayr, 3314)

Dört unsurdan yaratılan insanlar bu unsurların özelliklerini taşırlar; bu bağlamda âbidler denilen şeriat ehli yelden, tarikat ehli olan zâhidler ateşten, marifet ehli olan arifler sudan, mahabbet ehli olan muhibler ise topraktan yaratılmıştır (Güzel 2002: 165-173).

*Pâdişâhun hikmeti gör neyledi
Od u su toprak u yile söyledi
Bismillâh diyüp getürdi toprağı
Ol arada hâzır oldı ol dağı* (Risâletü'n-Nushuyye, 2)

C. İnsanî Hasletler Sembolü

1. Tevazu/alçakgönüllülük

Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî'ye göre Allah'a ulaşmanın yolu dört katlı bir binadan geçer, her katta on oda bulunur. Bu binanın son katı hakikat makamına aittir. Hakikat'in ilk odasını Ahmet Yesevî *herkesin yolunun toprağı olmak* olarak tanımlarken Hacı Bektaş-ı Velî *toprak gibi verimli ve mütevazî olmakla* (Güzel 2002:47-48) eşleştirir ve bir kişinin incitmesinden incinmemesi, aksine kendine rastlayan her şeyi Allah'tan bilmesi ve başına gelen musibetlerin tümüne rıza göstermesi, iradesini yüce yaratıcıya terk ve havale etmesi, dileme ve istemeyi sadece Allah'a ait bilmesi (Güzel 2002: 141) olarak açıklar. Hakikatte bulunan on makamdan biri olan kibir ve riyadan uzak durma ilkesi Yunus Emre'nin dilinden *toprak ol* şeklinde dökülür:

*Miskîn Yûnus erenlere tekebbür olma toprak ol
Toprakda biter küllîsi gülistânı toprak bana* (Yunus Emre Divânı, 10/5)

İnsanlar toprağın üzerine basıp geçmelerine rağmen o olanca bereketi ve kucaklayıcılığı ile onların hizmetindedir. İnsanlar da hoşgörü ve tevazuda toprak gibi kucaklayıcı olmalıdır:

*Ya'ni kim toprak gibi alçak durur
Taş gibi katı degül yumşak durur* (Garib-nâme, 3728)

Yunus Emre de aynı öğüdü kendine verir:

*Toprak eyle yüzünü miskînlere iy Yûnus
Cümlesinden ziyâde erün ikrârı gerek* (Yunus Emre Divânı, 142/6)

Toprak seviyesine inen her gönle rahmet yağacağından topraktan yaratılan ve öldükten sonra da toprakla buluşacak insan tevazudan ödün vermemelidir:

Ol dost yüzün gördi gözüüm erenlere toprak yüzüüm
Söz bilene iş bu sözüüm gerek şekeristân ola (Yunus Emre Divânı, 4/3)

2. Teslimiyet/rıza/sadakat

“Râzı olmak, memnun olmak, hoşnut olmak, sızlanmamak, yakınmamak demek olan rızâ, tasavvufta İlâhî kanunlar hükmünü icra ederken itiraz etmemek ve sızlanmamak; iradeyi terk etmek; Hak’tan gelen her şeyi gönül hoşluğu ile karşılamak ve Rabbin takdiri karşısında kalbin neşe içinde olması gibi anlamlara gelir” (Uludağ 1996: 435). İslam dininin iman esaslarından olan hayır ve şerrin yaratıcıdan geldiğine teslimiyet ve rıza tasavvufun genel kabullerindedir. Hacı Bektaş-ı Veli, Allah’ı gönlünde bulan kişi olarak tanımladığı muhiblerin hakikat kavminden olduğunu ve asıllarının toprak olduğunu belirterek toprağın teslimiyet ve razı olmayı karşıladığını muhiblerinde teslim ve rıza içinde olması gerektiğini belirtir (Güzel 2002: 131). Güçlü ihtimalle cennette Âdem’e secde ile başlayan yere kapanma ve toprağı öpme eylemi; kabullenme, tapınma, saygı duyma, teslim olma, itaat etme, hasret giderme gibi pek çok duygu durumunu aktaran deyimlere kaynaklık etmiştir.

Âşık Paşa’da teslimiyet ve rıza gösterme tavrı, *yüzünü toprak etmek* ve *yüzü toprak* deyimleri ile karşılanır. Bu beyitlerde toprak, aşığın sevdiği olan teslimiyet ve sadakatini göstermeye aracılık eder:

‘Âşık it hak döstına kendüzüñi
Toprag eyle ayagında yüzüñi (Garib-nâme, 149)

Yüzi toprak ‘Âşık’uñ ol kimseye
Kim bu sözi cân içinden diñleye (Garib-nâme, 1690)

3. Eminlik

Hakikatin on makamından biri olan *emin olmak*, Makâlât’ta yaratıkların hiç birine zarar vermemek ve onların ondan cefa görmemeleri (Güzel 2002: 142) olarak tanımlanır. Nitekim Mevlana, toprağın emin olduğunu, ne ekilirse karşılığının fazlasıyla alınacağını ifade ederken onun eminlik vasfını vurgular:

Hâk emîndir her ne ittin zer'ini
*Bî-zarar ezyed bulursun ref'ini*⁴ (Mesnevî, I/534)

Diğer elementlerin merkezinde yer alan basit bir cevher olan toprak doğada objenin sağlam, dingin ve dayanıklı olmasını sağlamaktadır (Kahya 1995: 7).

D. Değer

Yeryüzü katmanını en alt ve en aşağı kabul eden kültür, toprakla pek çok kez aşağı olma, değersiz olma, hakir olma hallerini karşılar. Bu algısı ile toprak mecazi olarak değer birimi işlevini de görür. Âşık, karşısındakini ululamak ve kendisini değersiz, mütevazı göstermek için *ayayğına toprak olma*, *ayak toprağı* gibi deyimleri kullanır:

Biz umaruz mürvetünden cümle iş senün katundan
Senün o çok rahmetünden bu bir avuç türâb nedür (Yunus Emre Divânı, 89/6)

Hâk ol merdân-ı Hakka subh u şâm
*Başına toprak hased-kârın müdam*⁵ (Mesnevî, V/452)

Gerçek âşık kendini değersiz kılmak için üzerinden basıp geçilen toprak olmak ister:

İnsan odur, fakir olup yolda yatsa,
Toprak gibi alem halkı basıp geçse (Divân-ı Hikmet, XVI/10)

Mevlânâ sevgilinin toprağı süslediğini görünce aşığa, *Sen topraktan daha aşağı mısın?* diye sorar:

Hâkden kemter misin kim hâki yâr
*İtmede pür-zâb-i nakş-ı vevbhâr*⁶ (Mesnevî, II/33)

Kimse bir toprak parçasından vefa beklemez diyen Mevlânâ toprağı değersiz ve sıradan olarak görür:

⁴ Toprak emindir. Her ne ekersen zarar görmeden fazlasıyla alırsın.

⁵ Hak erlerinin ayağı altında toprak ol. Daima hasetçinin başına toprak gibi saç.

⁶ Topraktan daha hakir misin? Zira onu sevgili bahar nakışlarıyla süslemede.

*Kimse ahcâra dimez kim gel bana
Bir kesekden istemez kimse vefâ⁷ (Mesnevî, V/2977)*

Bu değersizlik Mesnevî’de *hakîr* sıfatıyla karşılanır:

*Ol biri rûh-âver-i nûr-ı münîr
Ol biri ten-dâde-i hâk-i hakîr⁸ (Mesnevî, V/3414)*

Bir seviye birimi olarak toprak sıfır noktasını karşılar:

*Ediz ‘arşta altın seraka tegi
Tözü barça munglug sangı ay idî⁹ (Kutadgu Bilig, 24)*

İnsanoğlunun atası olan Hz. Âdem’i topraktan yaratan Allah, ona her şeyin ismini öğreterek onu yüceltmıştır. Kur’an’da; “Sizi yarattık, arkasından belirli bir biçime soktuk, sonra meleklerle “Âdeme secde edin, dedik. İblis dışında hepsi secde etti. Sadece o secde edenlerden olmadı.” (7/11) âyetinde olduğu gibi inanma ve itaat göstergesi olarak secde ritüeli ile karşılaşılır. Rabb için söz konusu edilen bu kulluk davranışı tasavvufi metinlerde de kullanım bulur:

*Yüzüm urdum ben dahu ol topraga
Hak rızâsından meger rahmet yaga (Garib-nâme, 5556)*

Secde, dinî bir ritüel olması yanında başka işlevlerle de kültürde yer edinmiştir. Zaman içerisinde; başına toprak, yerlere kapanmak, yer öpmek, yüzünü toprağa sürmek deyimleri ile karşılanan saygı ve itaat eylemleri secde çağrışımı ile kültüre girmiştir. Tasavvufta, tevazu ve alçakgönüllülük ifadesi olarak eğilme, toprağa bakma halleri secde işlevi ile karıştırılmamak şartıyla dervişlik hallerinden kabul edilir:

*Pir Sultan’ım İblis kendini gördü
Hak lanet eyledi dergâhtan sürdü
Âdem aslı yüzün toprağa sürdü
Allâmel’esmâ’sı her dile düştü (Pir Sultan, s. 350)*

⁷ Kimse taş, “Gel bana!” demez. Bir toprak parçasından kimse vefa beklemez.

⁸ Biri aydın nurdan can getirir. Diğere hakir topraktan ten vermiştir.

⁹ Yüksek Arş’tan alttaki toprağa kadar bütün her şey, hepsi sana muhtaçtır, ey Rabbim.

G. İnanış

Eski simya ilminde güneşin etkisi ile toprağın altına dönüştüğüne inanılırdı. Tasavvufta da erenlerin nazarı ile toprağın iksire, cevhere ve altına dönüşeceği inanışında olduğu gibi hak yoluna girenlerin cevher bulacağına yani manevi yolda değer kazanacaklarına inanılır:

*Er gerek kim toprağı altun ide
Er midür ol kim eri magbûn ide* (Mantku't-Tayr, 3595)

*Kim bularuñ toprağı iksîr olur
Her neye irer-ise altun kılır* (Garib-nâme, 1644)

H. Rahmet/bereket

Dişil bir öge olarak algılanan toprak hem bereketi hem de canlılığı bünyesinde barındırır. *Toprak Ana* kavramı İslami gelenekte çok açık ifade edilmese de *kadınlar sizin tarlalarınızdır* âyeti bu ilişkiyi doğal bir durum olarak gösterir (Schimmel 2002: 24). Toprak sadece kendine düşen tohumların filizlenmesiyle yetinmez devir nazariyesine uygun olarak onların yetişip olgunlaşmasını da sağlar:

*Dâne düşse toprağa ol bitürür
Hem bitende hâm olursa yitürür* (Garib-nâme, 5063)

İçinde yaratıcının aşkını taşıyan müminin gönlü bereketli toprak gibidir:

*Biri mü'min göñlidür toprak gibi
'İlm ekilmek her dem anuñ mansıbı* (Garib-nâme, 3727)

Toprak suyla birleşince verimlilik artar:

*Çün düşer toprağa ol yağmur suyu
Toprağıñ ni'met bitürmekdür huyı* (Garib-nâme, 6818)

Rahmet ve bereket kaynağı olarak kabul edilen toprak, evliyanın gönlünden doğan rahmete de atıf yapmak için kullanılır:

*Evlîyânunñ sabrı beñzer toprağa
Kim gerek her dem aña rahmet yaga* (Garib-nâme, 9706)

Hayatîyetin kaynağı olan toprak, bünyesindekileri koruyup canlılıklarının devam etmesini de sağlar:

Dâne kim pinhân-ı zîr-i hâk olur
*Hurrem u ser-sebz ü pâk olur*¹⁰ (Mesnevî, I/183)

Toprak tüm canlılar için yaşam alanı ve besin kaynağıdır:

Olsa pür-nî'met cihân bâğı tamâm
*Mûr u mâra hâk kısmetdir müdâm*¹¹ (Mesnevî, V/302)

E. Toprağa Dönüş / Ölüm

Tasavvufta ölüm, kişisel niteliklerin yok edilerek, ezeli maşûk ile âşık arasındaki perdenin kaldırılması ve sevgiliye uzanan bir köprü olarak telakki edilir (Schimmel 2004: 151). Toprak, dünya mekânlarının sonuncusu olması ve ölüm sonrası herkes için ebedi istirahatgah olması bakımından mistik bir değer de kazanmıştır. Bu algı ile yaratılanların hepsi için son, yok oluş, sıradanlık, eşitlik, dünyevi değersizlik, mutlak güç ile yüzleşme, insan ve kul olma gerçeği, gerçek hayat başlangıcı hep toprak üzerinden ifade edilmeye çalışılır. Toprak, sayılan bu sınırların arasındaki çizgileri belirgin bir şekilde ayıran siyah perde işlevi görür.

Yunus Emre, yaprakların ömrünü tamamlayıp toprakla buluşmasının insanlar için de ibret taşıması gerektiğini belirtir:

Rengi döner gündün güne toprağa dökülür gine
İbret durur anlayana bu 'ibreti 'ârif tuyar (Yunus Emre Divânı, 28/5)

Ölümün kaçınılmaz bir gerçek olduğu, insanın bir gün kara toprakla buluşacağı şairler tarafından sık sık dillendirilir:

Pir Sultan'ın eydur kendi özümüz
Güzelce Şah'uma var niyazımız
Bir gün kara toprak örter yüzümüz
Himmeti ganidir Seyyit Ali'nin (Pir Sultan, s. 185-186)

¹⁰ Tohum toprak altında gizlenince, mesut, yeşermiş ve tertemiz olur.

¹¹ Cihan bahçesi nimetlerle dolu olsa da fare ve yılanların nasibi yine de topraktır.

Toprak ölüm ilişkisi öylesine genel kabul görmüştür ki bir süre sonra tek başına toprak kavramı ölüm yerine kullanılmaya başlar:

Alur yigidiün âlâsın dîvâne ider anasın

Gelinlerün el kınasın topraklara karar ölüm (Yunus Emre Divânı, 198/7)

Seyr-i süluk yolculuğuna çıkan yolcu için ölüm sevgiliye kavuşmadır, onun için toprak yataktan, taş da yastıktan farksızdır:

Dün-gün yürür hayrân olur 'ışk odına yanar erür

Döşegi toprak u kabir yasduğı taşdur 'âşikun (Yunus Emre Divânı,146/2)

“Her nefis ölümü tadacaktır.” (29/57) âyetinde belirtildiği gibi insanların nazik bedenleri bir gün kara toprakla buluşacaktır:

Besledüğüm nâziük teni terk itmeyem dirdüm anı

Kara topraga ben anı koyayum andan varayum (Yunus Emre Divânı,210/7)

İnsanların bu dünyada ahvalleri onların ebedi yolculuklarındaki azıkları olacağından Allah'ın rahmetine mazhar olacak işler yapmış olmak toprağa düşüldüğünde en büyük yardımcı olacaktır:

İy Hudâyâ topraga düşenleri

Rahmetiünle sen götürgil anları (Garib-nâme, 1225)

Fakat ölüm bir son olarak da algılanmamalıdır. “Sizi yerden (topraktan) yarattık, oraya döndüreceğiz ve başka bir sefer yine oradan çıkaracağız.”(20/55) âyetinde belirtildiği gibi toprak olmak sadece suret içindir, mânâ ise ebedidir:

Biz türâb idik yine oldur meâb

*Rab-ı kalb-i bî-vefâyân nâ-savâb*¹² (Mesnevî, IV/452)

İnsan bedeninin ana maddesi olan toprak hem yaratılış maddesi hem de ölüm sembolü olarak bedenın sonsuz istirahatgâhı olarak da kullanır:

¹² Biz topraktık. Döneceğimiz yer yine odur. Vefasızlara gönül bağlamak doğru değildir.

Hâk olur sûret değil ma'nâ velîk
*Kim diye ma'nâyâ hâk olma şerîk*¹³ (Mesnevî, IV/75)

Türk Edebiyatının ilk İslamî eseri olan Kutadgu Bilig'de topraktan yaratılan insanların tekrar toprağa dönecekleri hatırlatılır. Bu inanaşa göre toprak, dünya hayatının ve insan ömrünün başlangıcını ve geri dönüşünü göstermesi bakımından önem taşır. Balasagunlu Yusuf'a göre insan bir gün mutlaka ölecek ve özü olan toprağa dönecektir:

Unutma mini ay okıgı tirig
*Özüm dünya kodsâ töşense yirig*¹⁴ (Kutadgu Bilig, 6507)

Ölüglig körür senölüg sen tirig
*Sizik tutma bir küen eşüngey yirig*¹⁵ (Kutadgu Bilig, 3785)

Hacı Bayram-ı Veli, dünya hayatını iki toprak arası olarak tarif eder. Yaratılıştan mezara kadar sürecek olan bu evre çoğu kez mezar toprağı ve mezar taşı ile de ilişkilendirilerek kullanılır:

Çalabım bir şâr yaratmış iki cihân arasında
Bakıcak didâr görünür ol şârın kenâresinde
Nağihân ol şâra vardım anı ben yapılır gördüm
Ben dahi bile yapıldım taş u toprak aresinde (Hacı Bayram-ı Veli, s.71)

Sonuç

Tasavvufi Türk edebiyatının sık kullanılan sembollerinden biri olan toprak, incelediğimiz metinlerde evrenin, dünyanın ve insanın yaratılışının ana maddesi olarak kullanılmış, "maşuk dışındaki bütün varlığın toprak olduğu" (Schimmel 2004: 24) görüşü yaratılış âyetlerinden yapılan iktibaslarla, telmihlerle daha da etkili kılınmaya çalışılmıştır. Topraktan yaratılan insanın hasletleri olan tevazu, teslimiyet, sadakat ve rıza,

¹³ Suret, toprak olur mânâ değil. Kim mânâ için toprak olur derse onun fikrine katılma.

¹⁴ Ey bunu okuyan canlı, ben dünyayı bırakıp toprağa düşünce beni unutma.

¹⁵ Ölümlüleri görüyorsun sen de öleceksin; her diri olan şüphesiz bir gün toprak ile örtülecektir.

eminlik gibi özelliklerin de toprakla ilişkilendirilmesi yadsınamaz. Toprak, bir değer birimi, inanış, rahmet ve bereket sembolleri yanında ölümlü de çağrıştıran bir öge olarak dikkati çeker.

Başlangıçta durağan bir yapıyı ifade eden bu ana madde, hava (ışık), su (nem) ve ateş (ısı) eşliğinde tabiattaki yaşam iksirinin de potansiyel zenginliğini bünyesinde barındırır. Tek başına bir devir felsefesini de aktaran bu yaratılış ve yok oluş arasındaki döngünün ev sahibi de her zaman toprak olmuştur. Durgun ve dingin bir sessizlikle büyüleyici yaratılış bu potansiyelde gizlenmiştir. Bu yönleriyle tasavvufta vakur ve özgüvenli bir tevekkülü, üretici bir inancı karşılar. Manevi yaşam ağacının da gıdası bu ağırlık ve sabırdır. Tevekkül ve tevazu da onun lezzetli meyveleridir.

Kaynaklar

- Ahmed-i Yesevî (1991), *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Âşık Paşa, *Garib-nâme*, haz. Kemal Yavuz, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275439/h/garib-name.pdf>.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig I. Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CEBECİOĞLU, Ethem (1991), *Hacı Bayram Veli*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- , Ethem (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara: Rehber Yayınları.
- ELİADE, Mircea (2003), *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gülşehri, *Mantıku't-Tayr*, haz. Kemal Yavuz, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215469/h/metin.pdf>.
- GÜÇLÜ, A. Baki, Uzun, Erkan vd. (2002), *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- GÜZEL, Abdurrahman (2002), *Hacı Bektaş Velî ve Makâlât*, Ankara: Akçağ yayınları.
- HALICI, Feyzi (1992), *Âşıklık Geleneği ve Günümüz Halk Şairleri*, Ankara: AKM Yayınları.

- KAHYA, Esin (1995), *İbn-i Sînâ El-Kânûn Fi't-Tıbb*, I. Kitap, Ankara: AKM Yayınları.
- KARLIAĞA, H. Bekir (1998), "Anâsır-ı Erbaa", *DİA*, C. 3, 149-151.
- Kur'an-ı Kerim Meâli* (2008), haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları.
- Mevlânâ (2000), *Mesnevî-i Şerîf*, haz. Âmil Çelebioğlu, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (2003), *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZTELLİ, Cahit (1971), *Pir Sultan Abdal, Bütün Şiirleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- SCHİMMELE, Annemarie (2004), *İslamın Mistik Boyutları*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- , Annemarie (2002), *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- TATÇI, Mustafa (1990), *Yunus Emre Divânı II Tenkitli Metin*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- , Mustafa (2005), *Yunus Emre, Dîvân ve Risâletü'n-Nushiyye*, İstanbul: Sahafklar Kitap Sarayı.
- ULUDAĞ, Süleyman (1991), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.
- UYSAL, Mevlüt (2007), *Kur'an-ı Kerim'de Yaratılış ve Gayesi*, İstanbul: Bayrak Matbaası.
- Yunus Emre, *Dîvân ve Risâletü'n-Nushiyye*, haz. Mustafa Tatçı, 2005.